

БЪЛГАРСКИЯТ ОБРАЗ НА СВЕТА¹ (СПОРЕД НОВЕЛАТА „ГОРЕЩО ПЛАДНЕ“ ОТ ЙОРДАН РАДИЧКОВ)

Георгий Д. Гачев (Москва)

I

Сега, когато проникнахме в сюжетното ядро на новелата „Горещо пладнѐ“ и видяхме рибките за стръв, които писателят ще използва, можем да преминем към нейното по-детайлно и последователно разглеждане. Така гръбнакът на българския модел на света, с който сега разполагаме, ще започне да обрства със съединителни тъкани и плът.

Първо — мотото. (За заглавието ще говорим по-късно.) „Ще повярвам в слънцето, ако и то върва в мене.“ Що за „пазарене“ с мирозданието! И при това първо слънцето трябва да повярва в мене — в сегашно време, а аз вече ще видя: може би ще направя същото, но в бъдеще. Но преди да разчепкваме значението, нека обърнем внимание на постройката на тази българска максима. Идват ни наум редица подобни по структура изказвания. Показателна е формулата на Васил Левски: „Ако спечеля — печеля за цял народ, ако загубя — губя само себе си.“ Перифразирайки съзнателно или несъзнателно тази мисъл, Радичков, който следва същата структура, говори за правото на художника на творчески експеримент в отговор на една анкета на сп. „Септември“:

„А когато творецът губи — губи само за себе си. Когато печели — печели за всички.“²

Припевът към песента на орача у Яворов е: „Като няма прокопсия, плюл съм в тая орисия.“ Христо Ботев пък слага следните подзаглавия-епиграфи към своите публицистични фейлетони: към фейлетона „Това ви чака“ — „Ако не е истина, не е и лъжа“, към фейлетона „Политическа зима“ — „Дали се зора довърши, или се две нощи смесиха?“ Серията фейлетони, създадени от Каравелов и Ботев през 70-те години на XIX в., се казва „Знаеш ли ти кои сме?“, една от Каравеловите повести се нарича „Крива ли е съдбата?“ и т. н.

Навсякъде е налице некатегорична и сякаш закръглена форма на изказване (независимо дали е потвърждение, отрицание или въпрос). Например названието на Каравеловата повест е породено и е аналогично на руските „Кой е виновен?“, „Какво да се прави?“ Но вгледайте се внимателно — при Каравелов във въпроса

¹ През 1972 г. сп. „Литературна мисъл“ публикува част от настоящата студия на Георги Д. Гачев под заглавие „Националният образ на света“ (кн. 5, с. 15—33). Сега авторът ни представи нейното продължение, което ще отпечатаме в два последователни броя на списанието. — Бел. ред.

² Септември, 1962, кн. 5, с. 18.

е подсказан отговорът и самият въпрос вече е даден като половин потвърждение: „Крива ли е съдбата?“ може да се чете като потвърждение — „съдбата е крива“ или „съдбата не е крива“, но при всеки случай мисълта е ориентирана, подсказано е *кой* е виновен или не е виновен, къде да се търси препятствието.

Но е подсказано в неуверена форма. Руската мисъл-въпрос е винаги посетелство върху абсолюта. Като е въпрос — да е въпрос: насочен към безкрайността и без отговор. Българската мисъл-въпрос като че ли се закръгля и се завръща от половината път. Но, от друга страна, в нея е налице достоинството на полуотговора, т. е. има не само отрицание, питане, но макар и малко, все пак има и положително съдържание — синигер в ръката. Принципът на руската логика: „всичко или нищо“, „един за всички — всички за един“, е да не се примирява с половинчатостта, максимализмът. И тъй като „всичкото“ е недостижимо, то по-достъпно се оказва „нищото“: „по-добре всичко да върви по дяволите“. (Именно затова руската литература е така неизмеримо силна в отрицанието — критическият реализъм).

По тази логика разсъждава Иван Карамазов, когато връща обратно своето билетче за царството на всеобщата бъдеща хармония — именно защото тя няма да бъде всеобща, щом като в нейна жертва трябва да се принесе, макар и едно, *само* едно единствено същество; значи принципът „един за всички, всички за един“ ще бъде извратен, „ще започне да се тълкува разменно, търгашески: един вместо всички, всички вместо един“.

От същия вид е и упорството на староверците за „йотата“: без „йотата“ не можеш да се спасиш също така, както и без „книгата“. (Нали именно с това, с „йотата“ си прилича любимият израз на Достоевски: „Но ето тук именно е и запетаята!“?) Този „буквализъм“ като готовност да се отиде докрай, до последните изводи и граници, отличава изобщо руското възприятие: и собствено създадените, и усвоените отвън световни идеи и учения.

И така формулите (структурите) на руските истини и максими са въпроси или потвърждения — на пръв поглед неосъществимо категорични, разгръщащи се да обхванат необятното. Но именно затова такава структура на мисълта излъчва огромен волев натиск. Това е сякаш атака срещу битието с нож, опрян на гърлото: „Ще дадеш!“ А с какво средство ще заповядате да си послужим, за да придобием, да постигнем безкрайността на руския живот?

Българската форма на мисълта и изказването не е категоричното съждение, а потвърждението в условна форма („ако...“), вариантността („или...“), смекченият въпрос (с „ли“). Работата е в това, че тъкмо универсалната форма на съждението предполага безогледност, убеждението, че моят дом е целият свят — чувство, от което, както беше показано по-горе, българинът е бил лишен. Такова мислене е несамокритично, започва с волевото постулиране на аксиомата, че залезът на вратата е в сферата на логиката. Българинът винаги ясно е усещал, че е ограничен в кръга на домашния живот, а сферата на първопричините — кой я познава? какво има там? — към нея той не посяга. Той е свикнал да действа и да мисли вътре в нестабилната система, сред разклатения турски свят и изобщо сред промените в жребия на обществата и държавите (и именно сред почти „непроменения“ земен жребий — т. е. на битовия, низов живот). Т. е. сред изненадите, случайностите, неяснотата, едва ли не сред „мистиката“ по краищата на своя жизнен кръг той „си гледа работата“ — умее сигурно да познава своето дело, макар и малко, трудово, домашно. По същия начин, когато през XIX—XX в. съвременната цивилизация навлиза в българските земи, българският свят отново се оказва чувствително малка и ограничена площадка сред разлюляното миро-здание, сред световните идеологически и философски системи. В ситуацията на този световен духовен океан за българската мисъл е естествено да се изразява чрез същата структура, която се е изработила сред турското държавно море.

Дори с формата си тя сякаш говори, че не е нейна работа да изказва всеобщата истина за всеобщото: „това си е това“. А да се опре на заетия европейски постулат и върху него като върху вяра и аксиома, въпреки всичко да строи съждение за всеобщото — все едно, това няма да бъде национално творческо мислене. Значи то трябва да се опре само на собствените предпоставки. Тук вече се изисква буквално „да се стои на собствени крака“ — независимо че краката стоят и още върху нещо. Такава затворена, опираща се само на себе си постройка е кръгът. А в логиката и в граматиката подобна насоченост към себе си означава включване на собствените предпоставки в изказването. При тази операция Словото („Логосът“), което „бе“ в началото, се превръща в *у-словност*, т. е. се намира в самото себе си. „Ако. . .“ (предпоставка), „онова. . .“ (изказване) — това е завръщане на изтеклото движение към себе си. Мисълта претендира да бъде вяра само в очертаните от самата нея граници. Сред българските пословици поразява изобилието от условни, започващи с „ако“, „като“, „да би“.

И така структурата на българската максима не е разгърнато-линейна, а свито-закръглена. В нея като че ли се очертава кръг, в който тя действа, при осъзнаване, че самата тя не е всичко. Българинът не се наема да утвърждава с всеобща определеност, а само с частична. Той не приема нищо на доверие, а оставя място за съмнение и приемане на друга истина. По такъв начин неуверената форма на неговите съждения същевременно означава допускане и на други хоризонти на познание, отвореност за тях, очакване на истината от различни страни — достойнство, което категоричната форма на съждение не притежава. И в този смисъл умът и логиката на практичния българин (Хитър Петър³) се сближават в XX в. с логиката на относителността, също действаща по формулата: „да допуснем, че. . .“

В мисли от типа „Ще повярвам в слънцето, ако и то вярва в мене“ изпъква не просто една определена структура, а *взаимноопределена*. Само двама прегърнати могат да стоят в разлюляното пространство — както двата крака се поддържат един друг (за ролята на чифтността и в частност на числото 2 в българския космос вж. в края на работата). Това е българското „вземане-даване“ в логиката. И интересното е, че в самия този израз, както и в мотото на Радичков, на първо място стои „вземането“, притеглянето на света към себе си (слънцето трябва да повярва в мене — това е условието, предпоставката), а второто действие е връщането. Т. е. първично е снемането на небето⁴ в моя двор и в моя дом, асимилирането и потреблението, консумацията на света; а творчеството, прибавянето към битието от моя страна е вторично.

Но „творчество“ е красива дума, а „потребление“ — обидна. Обаче нека се вгледаме в същността на труда. Работата на българина е била като служба на зе-

³ Хитър Петър е българският аналог на Иван Глупака. В прозвището проличава националната характеристика на народния мъдрец. „Хитростта“ е практичният, закръглен, насочен към себе си, оглеждащ се ум — не умението да опознаеш устройството на света, а умът за *устройство сред* всеобщото, умът на жизнестойчивостта като главна добродетел — и тя има напълно положителен смисъл през половинхилядолетното турско иго. Но в тази точка бие и националната самокритика на българското съзнание. Защото тази закръгленост на хитреца е и негова ограниченост, така че в по-сложна обстановка той не може да се ориентира и като не улавя околните сигнали, се натъква като спяло кутре на онова, което е очевидно за всички други. Именно това показва Алеко Константинов в „Бай Ганю“ — как хитрият българин надхитрява самия себе си: не вярва нито на хората, нито на себе си и остава с пръст в устата тъкмо от излишна подозрителност, от страх да не бъде измамен. Ето защо този груб, невъзпитан и прочее Бай Ганю предизвиква и съчувствие, и българите го приемат близо до сърцето си: защото в него се отразява не само личното користолюбие, но и трудността при преориентирането на българския ум и съзнание в условията на един по-сложен живот.

Между впрочем, подозрителността, страхът да не бъде измамен съществува в психиката на човека като феномен на оглеждането и кръговото въртене. . .

⁴ „Обърнато небе“ — така нарече Радичков една своя книга с разкази и повести.

мята, нейното грижливо потребление като продължение от естествения обмен на веществата ѝ. И в това е мъдростта на малката смелост и мярката, докато творчеството може да се прояви и като надменно и самоуверено насилие над природата и естеството, често извършвайки се при незнание и дори игнориране на дълбоките причини и връзки (у скромния „потребител“ има поне уважение към непознатото, свещен и в този случай спасителен страх от него), които после — като гръцката Ананке — ще отмъстят: на хидростроителите — със смъртта на рибата в реката, а на нетърпеливите земеекспериментатори — с ерозията на почвата.

Така че това „вземане-даване“ е, от друга страна, отзивчивост към онова, което ми дава светът, и съобразно и съразмерно (мярката е основният принцип в елинското съзнание) с това действие — трудът. Природата е дала на българите чудесна земя и те са я покрили с телата си, обвили са я и се грижат за нея — разбира се, за себе си — но може би и те са за земята като полипи на нейната естествена жизнена дейност. Такова отношение към света и такова собствено място в живота чувства българинът, когато притегля света в своя двор и кръгзор и с това го ограничава. Той има право на това. Защото това е също благородна и *отговорна* позиция в битието (и някой трябва да я заема): да бъде чувствителен потребител и да реагира остро на грубия допир на световното човешко творчество и цивилизацията към тялото на земята, към природата (както челюстите на моста към тялото на момчето) и с най-простия барометър — например с китката на момчето, — за да открива онази мярка, когато и където цивилизацията стига до отвращение от мъдростта на естеството и *го засяга* издълбоко.

Така ние се върнахме от мотото към повестта и можем да я разгледаме внимателно.

„През лятото на 1963 г. на железопътната гара в гр. Н. се вдигна голяма тревога. Дежурният чиновник прие съобщението, че от съседната гара е тръгнал влак № 704, който трябваше да *пристигне след петнадесет минути*. Семафорът бе вдигнат, влакът *щеше* да спре на *трети* коловоз — централния — и *след осем минути* престой да заміне на изток, за да прикачи *две* директни каруци към бързия влак за София“ (с. 5).⁵ Виж ти как е разпределено — като по ноти! Животът се навива като механизъм: всичко е предвидено, цари пълен ред — като по часовник. Стилът на тази фраза е ода на идеалната точност на съвременния цивилизован световен ред — поезия на цифрите и великолепие на автоматизма. Нищо случайно, от рода на излизашото извън граници не може да стане — обществото е обвило напълно природата със себе си, сякаш без да остави никаква пролука за собствения живот в естествения световен ред. И хората също са станали механизирани същества, свикнали да се движат по строго определените орбити на желанията, целите, чувствата, мислите и т. н. Вижте тези съвременни автомати под измамната обвивка на човешкото тяло:

„Пътниците бяха навън, *стиснали куфарите, визираха се на запад, милиционерът надуваше своята свирка*, за да поддържа реда на перона, а дежурният чиновник поглеждаше постоянно *часовника си*“ (с. 5). Появява се единственият бог на съвременния световен ред, с чиято воля и сърце непрестанно се сверява всичко — часовникът. Той обайва хората с някаква магия, подбужда ги да ценят онова, което е бързо, и да бързат: по-скоро! — иначе ще те изпреварят, а останалите ще те смачкат, защото и времето е пари. Хората са хипнотизирани. И погледнете — те действуват като сомнамбули. Наоколо всичко се е променило, а ръцете, краката и нервите им още се движат. „Капитанът отново слезе от ешелона и тълпата от перона видя, че той искаше твърде нервно някакви обяснения от дежурния, жестикулираше разпалено, попипваше своя пистолет и гледаше ту тъл-

⁵ Всички цитати от новелата „Горешо пладне“ се дават по изданието Йордан Радичков. Горешо пладне. С., 1965.

пата, ту железопътните релси. Чиновникът само повдигаше рамене“ (с. 7). И ето, оголва се орбитата на установения световен ред: в нея вече не става нищо, а тя функционира така, както енергично се издуват и спадат хрилете на рибата, извърлена на брега:

„Но влакът закъсняваше и той си мислеше, че със закъснението ще се усложни работата по транспорта на военните; един военен ешелон стоеше на четвърти коловоз и двата локомотива, които трябва да го изтеглят на запад, пъхтяха набъбнали от пара, готови за тръгване“ (с. 5).

Виж ти как е свързано всичко — в каква пълна зависимост от автоматиката, в какъв капан са попаднали хората, свервявайки пулса на сърцето си с тиктакането на часовника. И ето сега прекъсването на часовниковия механизъм на дивилизацията и на нейната цифрова логика в едно звено проехтява като верижна реакция по целия ѝ световен ред и го взривява. Започва заразяване на нейната кръв.

„Изминаха десет минути. . . Решиха да чакат още десет минути. . . Изминаха още двадесет минути. . .“ (с. 6). В началото се полага отмерената мрежа на времето, за да се потопа после животът в *извън*времето. Защото в цивилизования микросвят на секундите и минутите е погледнал извечният макросвят на слънцето и детето:

„Слънцето стоеше застинало в своя зенит, топеше въздуха, топеше мазута по перона, за да засили тръпчивия му вкус (като че душата на хората е в собствената им кожа — Г. Г.), и всичко трептеше и се люлееше като прозрачна вода (след слънцето и огъня са въведени още две космички първостихии: въздухът и водата — Г. Г.), потно (мазутът и потта са преобразените вече от дивилизацията земя и вода — Г. Г.) и изпълнено с нетърпение“ (с. 6). (Нетърпението, „нервите“ — това е възпаленият космос на душата, както пламъкът на духа = огън + въздух — и този нов въз-дух вдишват и изпаряват хората — Г. Г.).

И така: веднага са включени две измерения, две „системи на отчитане“ — нека се изразим с термин от теорията на относителността. Кинокамерата е ту във възпалените души на хората, нервно гледащи часовника и железопътната линия, ту чрез слънчевия зрак в зенита наблюдава от световната вертикала разтревожения мравуняк. Както сега слънцето гледа отгоре цивилизацията и нейните хора, така после ще ги гледа изпод моста главичката на момчето, която „се поклащаше като кратунка“ (с. 24) — като глупава кратуна, с която наред с дървника, пъна, коритото и т. н. много учените и умни хора винаги са сравнявали простите и неучените! А ето тя, представителката на земята, се оприличава на кръглата главичка на момчето, която, ниско остригана (също като кълбо с лъчи), с шръкнали уши и сияещи очи, наподобява върховното светило. Ненаправно в образа на играещото си с кълбото момче Хераклит си е представял вечността.

И така в менгемето между слънцето и детето се разгръща действието, преминава парадът на цивилизацията, която трябва да покаже на какво е способна. Нали детето, молейки и уповавайки се, гледа тази маса от хора, въоръжени с техника и ученост: спасете ме!

И ето крайния кадър:

„А хората *стояха*, шумяха плътно (като на първобитен панаир. В началото те, с куфарите си, отчуждени, самотно гледаха часовниците си, нервничеха и оглеждаха релсите. Сега гледат и общуват един с друг като обикновен народ. Пробудило се е човешкото в автоматите-сомнамбули — Г. Г.), по бреговете и върху моста и всички се чудеха, че са тук, че цялото това пъстро човечество е тук, *спряно* (както в началото: „слънцето стоеше застинало в своя зенит, *топеше*. . .“ — Г. Г.) по своя път от това малко момче, остригано грубо с ножица, босо, *луничаво* (също образ от слънчевата стихия — Г. Г.), същинско жабче върху *горещия* *пясък* (също сферата на слънцето — Г. Г.). И на всички всичко се струваше сега

детски глупаво, ама тъй сладко глупаво, че от неговата сладост можеха да припаднат всичките“ (с. 43).

Отначало всички бързат, всички имат лични важни и неотложни дела и изведнъж се оказва, че всички това е само относително важно — в микросвета, а в голямата и абсолютна сметка всичко това може да се отхвърли и много по-важно е да умееш да се предадеш на тази „сладостна глупост“ чрез сливането на хората един с друг в любовта — в слънчевите лъчи и детето.

Върху света е хвърлена мрежа: българският художник определя някои основни координати в пространството и очертава своя космос, в който по-нататък ще разглежда битието и събитията. Нека се вгледаме по-внимателно каква е структурата на този космос.

Това е вертикала: слънцето в своя зенит — главата на момчето. Космос о-предел-ен, а не безкраен: оттук дотам, от кълбо до кълбо. Те са насочени едно към друго, взаимно определени (ето го онзи закръглен отвътре, достатъчен за себе си свят, който почувствувахме и в типичната структура на българската мисъл—срв. по-горе анализа на фразата от мотото).

И така вертикалата е установена като ос на мирозданието. Ето защо е необходимо това „горещо пладнѐ“, което привлича образа на космическата стихия на огъня, на горенето (а не просто телесното усещане за зноя).

И ето през устроения по такъв начин космос, през такава структура на духовното пространство преминават у българския писател фактите, хората и предметите. В новелата „Горещо пладнѐ“ това се извършва с цивилизацията и с вѐнеца на нейната точност — железницата. Както в световното пространство космическото тяло, въртящо се по своята орбита и попаднало в гравитационното поле на друга звезда, изменя привичния си път и с него стават непонятни преобразования и ненормалности, така и стройната цивилизация, попадайки в другата „система на отчитане“ — в „глупавия като кратуна“, като главата на момчето български космос, започва „да избира“.

И българският писател с весел садизъм обглежда и усеща оголилите се от напразна работа съединения на часовниково-навития световен ред.

Първо — раз-пис-анието. Всички се позовават на него, служат му, опират се на него, сякаш това е някакъв всемоушен бог. „Всичко е съгласувано“ — говори „изнервеният и потен“ капитан, — „военните знаят точното разписание на влаковете, изключено е каквото и да било произшествие, смешно е да се помисли“ (с. 7). От гледна точка на установения машинен или бюрократически апарат онова, което не е запланувано и предвидено, не съществува, то е абсурд. Перифразирайки известната теза на философа: „Мисля — следователно съществувам“; човекът от този установен свят би могъл да каже: „Разпределено е, запланувано е — следователно съществува.“ И изведнъж се оказва, че раз-пис-анието е условност (дума, но само записана, за разлика от съгласуването, когато тя е устна, закрепена от изговора). И ако това е бог, то богът е Словото, което сякаш е било в началото. Българският мироглед не може да приеме това: не словото, в какъвто и вид да е то, не свещеното писание, а просто кръговият телесен живот „бе в начале“ от паметивека.

Второ — деятелността. Та нали други смятат, че в началото е било Делото. Откривайки безпорядъка в разпределения свят, хората започват да действуват.

Това е първата им автоматична реакция. Ето образа на автоматичния човек на действието в хармоничния свят на Словото и разпис-анието: „Като всеки железопътен работник той (началникът на гарата — Г. Г.) бе човек на движението и на действието, защото целият му живот бе едно непрекъснато движение сред срещайщи се и застигащи се влакови композиции“ (с. 6).

„Но все пак нещо трябва да се предприеме! Не бива да се стои така!“ — говори все онзи същият потен и изнервен капитан (с. 7). Именно „да се стои така“

не може, а „да се стои“, действайки — може. Какви действия са в същност това? Това е пак съгласуване, служба на думата.

„Дежурният чиновник с мъка сдържаше закопчаната куртка, поглеждаше военния ешелон и си мислеше с досада, че *трябва да прави докладна записка за закъснението на военните*. . .

Дежурният чиновник изтича при началника и *звъня* в съседната гара. Оттам му отговориха лаконично, че влак № 704 е *заминал по разписание*. . .

Един капитан слезе от ешелона и отиде при началника на гарата *да иска обяснение*. (Като че той знае нещо! Той има разписание. По-рано е изглеждало, че то съвпада със знанието, но сега се вижда, че това са „думи, думи, думи. . .“ — Г. Г.) Началникът на гарата не можа да даде никакво обяснение — той каза само, че влакът е излязъл от съседната гара *по разписание*“ (с. 6).

Виждате ли как българският писател вкарва логиката на цивилизацията в кръг, изменя я по образ и подобие на българския модел („да иска обяснение. . . — не можа да даде обяснение“ — тук мисълта, изказването сякаш откъсва опашката си, става късо съединение). По подобен начин действа и слънцето, което „своята страшна леща почна *да свива* листата на дърветата“ (с. 9). И ако кълбото и кривата са естествено състояние за живия космос, то за машиннонавицията е логична само крайната права линия, а, извит в кръг, той се задъхва и загива.

Символично е, че произшествието в новелата става именно по *железницата*, която сякаш се стреми като идеал към непрекъснатата права линия. А тази линия, която е толкова възможна и естествена например в руската равнина (защо е могъл Николай Първи да прокара с нокът по картата права линия от Петербург до Москва като маршрут на първата руска железница?), в далечината и „безкрайния простор“ (Гогол) — нали ненапразно пътят е центърът на руската поезия, нейният централен мотив, — то в България, с нейния миниатюрно диференциран пейзаж: Балканът, тесните долини, малките, лъкатушещи реки, където пътят, особено железният, е принуден да се извива като змиорка, да се върти и развива — се чувствава съвсем нелепо.⁶ Поезията на България не е в хоризонталната връзка, в странничеството, във влечението към далечината, а във вращаването, в пускането на здрави и разклонени корени в тази или онази котловина — в долната страна на закръгления български космос. Ненапразно и селата, и градовете така и се казват: Котел, Широка лъка, Клисурса. В Русия има Белгород, в България — Белоградчик: т. е., първо, мястото е наречено по-гальовно, като избрано, и, второ, наричат го умалително-миниатюрно, като детенце.

Не да об-ход-и (т. е. не да остане завинаги, а именно леко, без да пуска корени и привързаности, да бъде навсякъде) много места и страни е интимната цел на човека, а плътно да заседне на тази земя, която се е родила заедно с него (спомняте си българската пословица: „Роди ли се човек — ражда се и земята му, умре ли — умира и земята му“), и да построи върху нея българския космос — „къщата“ (и сега всеки българин пести, събира пари и строи къща или „апартамент“ — това е в кръвта му, както копринената буба се обвива в пашкул).

⁶ Един характерен детайл на руския превод — за движението на дрезината в оригинала е казано: „Отзад натиснаха („нажали“) лостовите по-силно и нажеженото поле с житата и с дъбовите *горички* (ето го този разнообразен и миниатюрен български пейзаж — Г. Г.) почна *да се върти* („крутиться“) по-бързо *край* („около“) линията“ (с. 11). В руския превод: „Офицери силнее *налегли* (вместо „нажали“, вертикалното виждане за действието — „налегли“, неговото хоризонтално възприемане — Г. Г.) на рычаги, и раскаленное поле с пшеницей и дубовыми рощицами быстрее *побежало вдоль полотна*“ (с. 6). И това е преведено точно на руски: за руското съзнание е нелепо полята да се въртят край линията. Ето защо по руски образец се превежда „*вдоль полотна*“ — т. е. по плоскостта. Руският превод удължава пространството още и с това, че игнорира „сази“ („отзад“): не „сази нажали“, а „офицеры налегли“. Т. е. онази закръгленост на световното пространство, която българинът чувствава физически — с тялото си, с гърба си, — говори твърде малко на руския мироглед и затова преводът изпуска този детайл и постъпва много точно, изправяйки кръговото по руски начин.

И затова така болезнено българският ум възприема прокарването на прави линии или разпростирането на плоскости по тялото на неговата земя. „Железопътната линия два пъти пресече асфалтираното шосе и тръгна успоредно с него. Нямаше никакво движение, *асфалтът* лыщеше и *заплашваше* да *потече през нивите*, да се *разлее* из полето, да затлачи дъбовите горички“ (с. 10).

Българският писател сякаш прави преглед на цивилизованите принадлежности (да, именно като „домакин“ в „къща“), с които са дошли гостите. Локомотив, дрезина, бинокъл, телефон, морзов апарат — на първите страници има цял куп технически названия — и всички тези машини се оказват в съвършено идиотско положение. Не стига това, че с тях не може да се разбере нищо, но и когато ги изпращат по работа — т. е. използват присъщите им качества скорост и сила, — те изчезват безследно.

И ето ти комична ситуация: в точно зафиксиран участък от световното пространство, на 15 минути път от гара Н. до съседната, е изчезнал локомотив: сякаш се е откъснал от земната орбита и е отлетял във вселената — или, което е същото, но по-българско, са го погълнали: по някакъв начин той е попаднал в утробата на българския Минотавър, заседнал е в лабиринта на червата му. Изпращат дрезина след него — тя не се завръща. Както цар Додон изпраща войска за спасяване на войската, но син след син изчезват без вест. В излезлия през пролуките свят се преобразява и логиката. От сериозните, възрастни, с прави линии и плоски страни хора-автомати започват да излизат не ясни, праволинейни, а някакви си нелепо и причудливо усукани (пак, както листата под слънцето) предположения и разли, като че ли ги поражда глупавата като катуна кръгла главичка.

Дрезината се отправя след влака:

„Във въздуха се разнесе нейният моторен шум — „пум-пум-пум“ (Е! Това вече не е автоматизираният слух — той няма да долови това, а заработва детският — Г. Г.) — и това внесе известно раздвижване. Пътниците се изпълниха отново с надежди, че тази дрезина ще доведе влака“ (с. 7).

И това и мисъл на солидни хора! Но това не е достатъчно, по-нататък сериозно се обсъжда следното предположение: „Тогава някой от пътниците каза, че сега е времето на военните маневри, че в този район има маневри⁷ и *нищо чудно* някой *танк* да е *налетял на влака*. *Ако е излязъл танк на линията, всичко е станало на пепел*, казваше този пътник и гълпата се струпа около него. *Капитанът*, който ту идваше от военния ешелон до дежурния, ту пак се връщаше, изнервен и потен в тази жегата, каза, че *това са детски предположения*. Всичко е съгласувано, военните знаят точното разписание на влаковете, *изключено е каквото и да било произшествие*, смешно е да се помисли“ (с. 7).

Но вие виждате, че тези разсъждения осъжда изнервеният, потен (т. е. вече телесно повреден, а значи — и не с ума си) капитан. Той е вече дотолкова автоматизиран, че не може дори и да предположи нещо неразпределено и непредписано в света. Така че тези детски разсъждения — макар и по своята структура, макар и с това, че водят нанякъде извън априорния механизъм на часовниково-навитата логика и съгласуваната у-словна истина — вече се оказват по-близо до реалната истина, до естествения ред на нещата. Техните предположения за чудесното подготвят възприемането на по кандидовски простата и оче-видна жизнена истина — онзи трансцензус, който априорната логика не може да направи, счи-тайки за абсурдни, за „неща в себе си“ именно живота и живите същества.

⁷ Любопитно е как руският език затваря в широчина и в далечина, в пространствена плоскост онова, което в другия език принадлежи на временната сфера. В оригинала тази фраза звучи така: „Тогава някой от пътниците каза, че *сега е времето* на военните маневри, че в *този район* има маневри. . .“ (с. 7). В руския превод са изчезнали „тогава“ („тогава“) и „сейчас време“ („сега е времето“). Дори ако преводачът е съкратил „излишното“, то показателно е, че го е съкратил за сметка на времето и е укрепил пространствената област.

Постепенно се разширява кръгзорът на автоматичното мислене, и ето — то вече се отбива не само встрани (предположението за танковете, използващи странишкото на линията), но и нагоре:

„Все пак ще разберем — каза офицерът. — Влакът не може да изчезне във въздуха (именно така е казано в оригинала — Г. Г.), той или е *върху* линията (именно „върху“ — „поверх“: „в“ показва посоката сякаш чрез острието, а „по“ — чрез плоскостта. Виджате как от всички езикови детайли се излъчва националният светоглед: руският език ще посочи „верх“ пак като *положение на върха* или *наравно с върха*, но на руски не може да се каже за нещо, че се намира „върху линията“ — т. е. като се отправи поглед към вертикалата над линията. — Г. Г.), или ако се е случило нещастие, *до* линията“ (с. 9). Оттенькът тук е следният: казва се „возле“ за онова, което е редом, но на по-широко пространство, на разпростряна плоскост; „до“ — за онова, което е по-тясно притиснато от страни. „До“ е повече телесно, то приближава, притегля пространството към тялото; „возле“ по-скоро отдалечава от точката в простора.

Когато от дрезината виждат пожарната кола, дори нашият капитан се извисява до предположението за космическо бедствие, усеща, че съществува животът на стихии, несъобразяващи се с разписанието: „Капитанът започна да разказва как по-миналата година е избухнал пожар по време на есенните маневри, предизвикан от кибритена клечка, а цялата армия и население се борели половин нощ, за да загасят огъня: какви последствия само от една кибритена клечка!“ (с. 11). (Обаче той *заклучава* мисълта си за волната стихия с назидателна сентенция, с успокоително *определение* по схема: ето какво нещо е кибритената клечка.)

И накрая, след огъня, светът на железницата открива още една от първостииите — водата:

„Трасето навлизаше в гъстата сянка на канадски тополи.

— Това е реката там — каза дежурният чиновник.

Линията се *огъна*, за да намери по-удобно място за преминаване през реката. Ето го моста, издигнал високо своите метални ребра. . .“ (с. 11). Пълзят железните релси по езическото тяло на земята. И реката пълзи. И ето ти загадъчно обстоятелство, и то не второстепенно, а конструктивно в сюжета на новелата: защо край момчето са се вцепкали като чужди, дори враждебни нему сили железният път и реката?

За цивилизацията и железницата вече казахме. Но защо реката, благословената вода — животът, семето на живота — се проявява в българския космос като чуждо нему явление? В българските народни песни се възпяват гората, планините, а и водата на кладенеца, където се срещат влюбените. Но нито Черно море, нито Дунав⁸ влизат във вътрешния състав на българския космос — те са някъде там, където „не е работа за нашия ум“. Това са по-скоро водите на края на света, както Стикс и Океан у гърците. Сравнете с това обожествяването на водата у народите от горещите страни на Азия, Африка или на руските степи и простори, страдащи от сушата. . . Не, в България има достатъчно вода — ни повече, ни по-малко, отколкото е необходимо, — и може би затова тя не се забелязва. Космическата вода от небето, бурята, гърмът и мълниятата — това го няма в България в поразяващи въображението мащаби. Въобще това са страна и народ, непознали и непознаващи стихийните бедствия (наводнение, суша, глад, чума, епидемии) — т. е. природните явления от свръхестествен мащаб, което довежда до човешкото съзнание идеята за безкрайното, възвишеното, надхвърлящото мащабите на човешкото разбиране. Към всичко това българинът се отнася скептично, с нас-

⁸ Иван Вазов съчинява песента „Тих бял Дунав се вълнува. . .“, станала народна — за слизането на Ботевия отряд на българския дунавски бряг. Но това е вече литературна песен и от по-късно време.

мешка — а! „бабини деветини“. Затова именно той си позволява така леко да закръгля космоса по мярката на човека, защото не е посветен от природата в нейните елевзински тайнства.

От друга страна, реката не му е необходима в онзи смисъл, в който тя се обожествява например в Русия — като път, като връзка, „път от варягите към гърците“. Река Волга именно затова е и „майка“ на Русия, защото е свързване на нейните страни (на родните краища) в една страна.

Водата е добра за българина като „кладенец“, като „чучур“, като извор — т. е. като вертикално изтичаща, като сок, като земна кръв за растенията и телата, самата тя постоянна и предназначена за отседналите в котловината, а не извеждаща от нея и примамваща нанякъде в далечината. Водата се ценя центро-стремително, потребителски. И шом се превърне в път, т. е. шом поиска да откъсне българина в далечината, или, обратно, дойде от далечината като нашествие срещу него (подобно на турците), тя му става чужда, както и всяко хоризонтално разполагане и разтягане на неговия космос. Ето защо в новелата на Радичков са нарисувани в един цвят линията на железницата и тялото, коритото на реката. Земята на България ѝ е също така чужда⁹, както и на железницата: и двете са принудени непрестанно и по малко да се извиват в угода на релефа, сякаш той ги дразни и им се присмива.

Изобщо българският космос е по-твърд, по-сух, по-горещ, предметите са по-определени в сравнение с руския, който е по-течен, по-замъглен, а нещата са по-разлети и се преливат едно в друго. Това се вижда и от следния детайл: на български има една дума за падането на дъжда и на снега: „вали“. Българите казват: „сипи супа, чай“. Течността се възприема не като течащо, меко преливане, а като много капки и самите капки са като песъчинки — твърди, очертани. Изобщо главният интерес в руското съзнание е към преливането на хората, предметите, пространствата едно в друго, към взаимните преходи по техните краища, докато българското съзнание гледа към центровете, към ядрата на нещата. И руският език е по-напевен, по-плавен — лее се умерена реч (за българския няма да кажеш така — езикът е с много по-твърда звучност). Българската вода сигнализира за себе си чрез звука: изворът или планинската рекичка звънят или бучат. Руската заявява за себе си чрез вида: руската река поражда погледа и душата с безшумната плавност на течението си, с широтата на разлива. С това е свързана и националната представа за движението: руското е плавно, бавно, могъщо, но нечуто; българското — бързо, кратко, шумно (като българското „хоро“). Същото се отнася и до характера на душевните движения.

И все пак въвеждането на реката от писателя в българския космос¹⁰ представлява докосване до областта на свръхестественото, безкрайното, възвишеното. Именно затова в крайна сметка това предизвиква такава нервна реакция от страна на българина: той вижда пред себе си „една змия, която се нагъва в своя гъол, набъбва *от отрова*, опипва с муцуната си бреговете на тази зелена земя (виждате ли: земята е по-скъпа и подронването на бреговете се разглежда като престъпление — Г. Г.), за да намери пукнатините (за да разбие закръглеността, самозадоволеността и самоограничеността на българския космос — Г. Г.), тъй както спряната река се въртеше и блъскаше в преградата, а облаците тичаха и святкаха по небето, за да ѝ дадат своята адска сила.

Змийо, стой си в гьола, змийо!

Стой си там, дете на ада!“ (с. 44)

⁹ Русалка — воден дух, живее в реките и езерата. Българската „самодива“ е планинска, горска обитателка като елинската „дриада“.

¹⁰ Самият Йордан Радичков е от Северна България, вече близка до Дунавската равнина. Обаче този район — българският „прозорец към Европа“ — в периода на робството най-слабо съхранява българското си лице: „българщината“ се оттегля в планините.

Така завършва новелата. Разбира се, змията тук е символична: това е и войната, и враждебните стихии, и изобщо цялото зло на света. Но удивително е, че това е предметено именно в образа на реката.¹¹

И пред лицето на безкрайното, стихийното в естествения космос българинът по-скоро ще приеме и ще се свърже с железницата, с цивилизацията — нея по-лесно ще побългарят,¹² ще приспособи към своите машаби и нрави.

„А реката бе толкова стихнала, сякаш заспала между бреговете си. Тя наистина спеше в тази горещина — *реките спят и вървешком*, — облечена в сенките на върбите и на водните ели“ (с. 20).

И така — българският писател е склонен да спре дори движението, течението на реката; да даде не бързина бяг, а съня на реката, да извие и насочи нейното възприемане на света от хоризонтите към световната вертикала.

Вгледайте се: при описанието на реката гледната точка е отново отдолу нагоре — с тялото си усещаме докосването на сенките, сякаш лежим по гръб и гледаме нагоре, а светът се преобръща върху нас:

„В своя летен сън реката виждаше. . . отраженията на сърни, наведени над нея, . . . отрупаните с червени малини брегове, после къпането на една мечка, ранена тежко: тя лежеше по гръб в студенината. . . , вдигнала нагоре лапите си, сякаш се молеше на небето (позата на мечката сякаш дублира насочеността на реката нагоре, повтаря я — Г. Г.). . . После сънуваше *гърдите* на птиците, литнали ниско над нея, *допират* от сухите пера. . .“ (с. 20—21).

У Гогол в химна на Днепър¹³ ракурсът е главно хоризонтален: „Сякаш синият огледален път, без граници на ширина, без край на дължина, се рее и вие по зеления свят.“ Не реката гледа, а в нея се оглеждат небосводът и горите. . . „Зеленокъдри! Те *се събират* заедно с полските цветя *край* водите, навеждайки се, гледат в тях и не могат да се нагледат. . . — Рядка птица ще долети до средата на Днепър. . .“

Чрез птиците Гогол измерва ширината, пространството, предава духовната идея за безкрайно и възвишено. При българския писател се фиксира усещането за вертикалния допир на тялото на птицата към тялото на реката.

Какво се отразява в Гоголевия Днепър? Слънцето, звездите, полетът на птиците, планините и горите — те са най-диференцирани: денем зеленокъдри, а нощем гората е черна — стреми се да покрие със сянката си Днепър, дъбовете пращат от бурята. . . Никоде няма животинско тяло, а навред — мъртва природа и растителност. Ако се появи човек, то той е в лодка или в духовна връзка: „Така се съсипва от скръб старата майка на казака, *изпрацайки* (отново път — Г. Г.) сина си във войската.“

Руският свят е просторен, не е плътно притеглен и няма непосредствено, телесно отношение на човека към човека.

Реката у българския писател се докосва до телата: сърните, ранената мечка, „гърдите на птиците“, „Голите черказки момичета. . . Тя ги изкъпа, наплиска ги, даде им *мириxa* на дивите малини, на планините, *даде* им нещо от сърните, които бяха пили от същата вода, и отнесе от тях дъха на момичета (същото българско „вземане-даване“, виждането за света и предметите чрез „кой какво и на кого е

¹¹ Да си припомним, че в руската литература реката, свободно носеща водите си, е сякаш опора на доброто и човечното, о нея се разбиват изправителните и мрачно-железни действия на Угрюм-Бурчев.

¹² „Побългаряване“ се е наричало през XIX в. приспособяването на превежданите литературни произведения към българските нрави — като „пригаждане на място“, както архитектите наричат локализицията на проекта за сградата върху почвата и ландшафта. Изследването на такива трансформации е много важно — в тях наивно и непринудено се изявява националният модел на света.

¹³ Гогол е един от любимите писатели на Радичков и възможно е сънят на реката да е създаден не без влиянието на гоголевските размисли за Днепър. Толкова по-любопитна е разликата в ракурсите.

дал и взел“ — да си спомним: „ще повярвам в слънцето, ако и то вярва в мене“ — Г. Г.); този дъх, този вкус бе толкова приятен, че дори камъните и пясъкът се събудиха и почнаха да грабят по пътя всичко и оставиха на водата само спомена от вкуса на момичетата“ (с. 21).

Ако у Гогол реката и светът се предават чрез зрението, като че ли на разстояние един от друг, то тук те се предават *плътно* чрез осезанието.

Реката е предадена от българския писател като всеобща памет, тя натрупва всички тела, образи, отражения. В нея умира мечката и колко сладка е тази смърт:

„Студената река я напои и мечката толкова много пи вода и тъй много ѝ харесваше тази студена вода и тази прохлада върху огнената рана от ловеца, че остана там със забучена глава (навсякъде има вкусови и осезателни усещания и пози — т. е. мисълта се изразява чрез тялото — Г. Г.) и реката си спомни, че в *бърните* ѝ се утан малко *пясък*. Той бе светъл, почти прозрачен върху черната муцуна на животното; реката ѝ хвърли пясък и върху очите (закрива клепачите на покойника — Г. Г.), за да не гледа Черказките планини и да ги забрави. . .“ (с. 21).

Та това е Лета! Тя е река на забравата, защото отнася със себе си цялата памет и всички образи на съществата, без да им остави нищо. И тази асоциация не е външна за българското светоусещане: по-горе вече неведнъж отбелязахме допирните точки на българския мироглед с елинския космос (нали са съсед! — няма какво да кажеш. . . и двата народа са „балканджии“, жители на Балканския полуостров).

Обърнете внимание също на скулптурността, на пластичността в образа на тази памет. Ако у русина „память сердца. . . сильнее рассудка памяти печальной“, то тук се утвърждава паметта на тялото, която е също по-силна от печалната памет на разума. . .

В руската поезия съществува образът на руската Лета:

Реката на времето влачи
делата човешки далеч
и в пропаст, в забравя отнася
народи, царства и царе.

(Г. Р. Державин — „Реката на времето“)

Телесният образ веднага е ориентиран към духовността и реката има работа не само с единични тела и предмети, а с духовните деяния на народите. Това е държавно отговорна мисъл. В България битието се осъзнава като живо същество. Державинската река отнася някъде в далечината, в „пропастта на забравата“, а не събира за себе си; даден е образът на жиливия стремеж.

Същото е у Лермонтов в „Даровете на Терек“: в своето бързо течение Терек е изпълнен с бързеи,¹⁴ той отдава (събраното по пътя) и моли да (го) приемат.

¹⁴ Аз специално сблъсках заедно думите „стремление“ и „стремнина“, за да обърна внимание върху единната етимология на отвесния склон и течението. А. Преображенски пише за думата „стремить“ в „Этимологический словарь русского языка“: „Явно е, че главно значение в „с т р е м я“ е *бързото течение*. . . По-трудно е да се обясни стръм — стръм в значението на „*крутой, обрывистый*“ („остър, стръмен“); първоначално вероятно спомагащ за бързото движение; по-нататъшно развитие: „*отвесный, прямой*“ („отвесен, прав“). (А. Г. Преображенский. Этимологический словарь русского языка. М., 1958, с. 396—397.) Накъде е тръгнало развитието на корена в руския и в българския език? В. Дал пояснява думата „стремнина“ — „быстрина теченья, стреж, стрежень; круча, обрыв, крутизна, скала, утес; отвесная высота либо глубина; пропасть, бездна. Гърмящият поток пада от стръмнината. Вековете са изчезнали в бездната на вечността.“ Макар че В. Дал посочва две значения, но за илюстрация на второто може да приведе само редове от поезията или от текстовете с възвишен стил, докато „быстрина теченья“, „стрежень“ — ето кое руският народ е взел за себе си от тази дума. В българския език думата „стръмнина“ е само „крутизна, круча, стремнина, обрыв“ (Вж. С. Чукалов. Българско-руски речник. С., 1960; БАН, и Речник на съвременния български книжовен език. С., 1959.)

Затова погледът на руския поет е обърнат към устието, към това „накъде летиш? Отговори!“ (Гогол за Русия — „Тройката“).

Реката у българския писател е пълна с истински усещания, тя ги натрупва и е насочена към изворите си: „В своя летен сън реката виждаше изворите си, големите каменни чаши, от които бурите пиеха вода, пията на планините...“ (с. 20).

И пространството отново се изопва във вертикала към небето, светът се закръгля. Небето дава вода на реката, реката — на небето. Реката е обърната към своето раждане, както змията, която откъсва опашката си. И колко близък, обозрим и достижим за представите е този кръг на битието! В планините има буря — и веднага, без преувеличение, тялото на реката набъбва в средата на течението — там, където са мостът и момчето.

Така вниманието на българското съзнание е приковано към тайната на раждането — към детето. Руската литература е прикована и разрешава тайната на човешкия край (на целта: защо живее, а не защо и как), на смъртта и безсмъртието. В руската литература съотношенията на сюжетите, посветени на раждането и смъртта, явно не е в полза на първото.

В съня на реката спира вниманието ни още едно качество на българското световъзприемане: чувствителността към вкуса и миризмата. Реката е представена като лакомник, като дегустатор на миризмите и вкуса на веществата (съществата): реката дава на момичетата „мириса на дивите малини, на планините... и отнесе от тях дъха на момичета; този дъх, този вкус бе толкова приятен, че дори камъните и пясъкът се събудиха и почнаха да грабят по пътя всичко... Но реката не съжаляваше, защото знаеше, че по пътя ще срещне други момичета и ще си открадне малко от техния вкус...“ (с. 21). (В руския превод обаче е казано: „и украдет себе немощко их дыхания“.) Отново във висша степен е показателна поправката на преводача по руски маниер: замяната на вкуса с дъха, който е почти дух, е напълно в руския стил на отдалечаване от телесността към одухотвореността. Между другото, в живота на българина вкусът, опознаването на битието чрез езика е необикновено важно и диференцирано.

Храненето е за него същевременно и опознаване¹⁵ на поглъщаните неща в най-тънките им отлики. По своето многообразие българската кухня, както казват, съперничи на френската. А особено различните подправки, комбинациите им, сосовете... В Русия българите ходят гладни — всичко им е безвкусно и безсолно. Аз си спомням как през лятото на 1963 г., слизайки след вахта на брега в Бургас, си купих праскови и влязох в „сладкарницата“ да изпия чаша вино. Слагайки прасковите на масата, аз седях, отпивах на глътки и срещнах погледа си с възрастния мъж на съседната масичка. Усмихнахме се един на друг. Той се приближи и ми каза: „А Вие отрежете парченце от прасковата и го сложете във виното, нека стане лека настойка — ще бъде съвсем друго нещо.“ И сам с ножчето си ми я рязна и постави и после, усмихвайки се, ме гледаше. И когато започнах да пия с възхитен израз, той поклашаше глава от наслада, сякаш сам пиеше с моите уста.

На село всеки стопанин си прави домашно вино от особеното съчетание на сортовете грозде или слага там някаква тревичка — и през зимата си ходят един друг на гости да го опитват. Особеният вкус на собственото домашно вино е гордост за стопанина — това е необходима и многозначителна проява на него-

¹⁵ Дори класовите различия, названията на съловията се разшифроват чрез вида храна. „Чорбаджия“ означава богатият. Тази турска дума се разшифрова така в народната етимология: онзи, който яде чорба. Това се използва постоянно в българската сатира — например у Бозвели и Ботев „чорбаджията“ се нарича „чорбаджия“ (от корена „яде“ — „ест“, срв. руското „еда“). Има и такава народна пословица: „Чорбаджиите чорба ядат, сиромасите лобода ядат“ (вж. Петко Р. Славейков. Български пословици. С., 1954, с. 609).

вата личност. И реката в новелата на Радичков сякаш опитва сама себе си, както приготвената с настойка от билки (от дива малина например) благородна напитка.

Българинът буквално вкусува света. Той е негов изтънчен консуматор. Одобриенето, умните думи и добрата постъпка се съпровождат от специфичното цъкане с език. Особено важна роля в българския език играе думата „сладко“. Това е универсалното определение за благото — за онова, което е хубаво, добро, красиво, истинско. И в това проличава подходът на народа-земеделец — градинар и овощар — към света: да си представя всичко с езиково-вкусови усещания.

Красивото дете е „сладур“, „сладкиш“, „сладко детенце“, привлекателната жена — „сладка женичка“; руският аналог „аппетитная“ има груб и отвлечено-чуждестранен корен. Когато се гошават, русите казват: „Приятного аппетита“ — също не със свои думи, а с чужд глас (с чуждестранна дума и обичай). Българите: „Да ви е сладко!“ Хубаво си поговорихме — „сладко си поприказвахме“. Умният и красноречив човек е „сладкодумен“ — т. е. „сладкословесный, сладкоречивый“, което на руски е отрицателно-иронична характеристика. Руското „мороженое“ на български е „сладолед“ — сладък лед, докато руското име показва само леда, мраза, студа. Накрая заведението, където хората могат да хапнат, да пийнат и да поседнат, в България се казва „сладкарница“. В Русия такова универсално заведение се нарича „закусочная“. Руският език показва моменталността на този акт: да пийнеш (выпить) — да закус-иш (*за-кус-ить*), а не да вкусиш (*в-кусить*) — значи целта не е в него, а *след* него: към какво *води* той, какво ще стане после. За българина е важен самият процес на вкусането, неговият ритуал е *на-слад-дението*. В Русия е „горько“ („горчиво“) дори когато се целуват, и водката е „горькая“, и сълзите са „горькие“, и човекът е „горемыка“ („несчастник“), и писателят — *Горький* (Горки).¹⁶

Дори в любовта има „отрава слез и горечь поцелуя“. „Горько“ означава „подалече от вкусането“. Вкусането е като необходима мъчителна операция, през която трябва да се премине, за да се достигне до търсеното веселие на духа, което е извън, встрани от вкусането.

Наред със сладкото се почита „лютивото“ — т. е. „лютото“, парливото, горчивото — като творческо зло покрай доброто, като дявол край бога. „България, мила майка“ не може без лютичко“, говори Бай Ганьо, слагайки люти чушки в супата си, когато е на гости у учения Иречек. (А л е к о К о н с т а н т и н о в. Бай Ганьо. Разкази. Фейлетони. Пътеписи. С., 1967, с. 53.) Но това е именно „лютото“ (не „острото“ от механиката, не „горчивото“ от пламъка, от огъня): в това понятие съвпадат вкусът и душевното устройство — лют, гневен. Т. е. вкусът веднага става психологичен, както е и гносеологичен.

Мирисът е също начин за опознаване на света. Това е поемане, всмукване на света, консумация на въздуха, на дъха на предметите. В съчинената от Любен Каравелов популярна песен се пее: „Хубава си, моя горо, *миришеи* на младост.“ В руските песни това е невъзможно. Руската земя не притежава такъв наситен телесен мирис, пот, подправка, изтичане. Тя е по-прозрачна и по-студена.

Мирисът е слънцето в предметите, атмосферата, която е наоколо, превърнала се в собствен вътрешен дух на нещата. Това е всмуканата и възвръщана чрез „прана“ „Атман“ световна душа според представите на индуизма, открил в дишането сложното философско изкуство за разбиране на битието.

Причината за тази изострена телесност, за приземеността на българина е добре обяснена от Иван Вазов в неговите разсъждения за благото от игото. И главната сфера, заменяща ефирната интелектуално-духовна активност и апетитите

¹⁶ В България има писател Елин Пелин. Пелинът е вид горчива *трева* („полънь“). Отново конкретно вещество, а не отвлечено понятие за „горчивото“. И при това веднага — вкусова горчилка. Тревата „пелин“ се слага за букет във виното. Има дори и марка вино „Пелин“.

на политическото честолюбие, е ритуалът на вкусането, общественият живот по пиршества и по сватби. Принизен към земята, българинът е влагал душата си в грижата за нея — затова плодовете ѝ са за него като творби на художник, а вкусането е високоестетически, съзерцателно-духовен, а не просто потребителски акт на насищане. Но оттук и езикът му,¹⁷ и българската словесност са наситени със ситуации и образи от този план, оказващи се зад прага на естетическото възприемане на русина. Поразителен пример за такова различие е отказът на Короленко, а по-късно и на Горки да издадат в Русия превода на „Бай Ганьо“ от Алеко Константинов — една от най-популярните сред българския народ книги — на основанието, че тази книга в същност унижава българина, представя го едва ли не като грубо физическо същество, а и изобщо не е литературна. Да, тук тръпчивото и наситено-телесното бодна руския литературен вкус и той смръщи нос и се отвърна: пфу! колко лошо мирише! Наистина с „Бай Ганьо“ тук се случи същото, както и с книгата на Франсоа Рабле, при която руската словесност, приемайки я на своя територия, оставя зад прага много от онова, което ѝ се струва непристойно.

* * *

До този момент разглеждахме окръжението на българското човечество¹⁸ в новелата на Радичков: свръхсъвременния машинно-автоматизиран, часовниково-навит свят на цивилизацията, и извънвременния естествено-природен световен ред. Сега ще се съсредоточим върху онова, което става сред хората, за да видим как се изгражда тяхното общо съществуване. Ето неговия долен етаж, основата, сферата на първопричините и целите: „Същия ден три деца от село Черказки пасяха биволи край реката“ (с. 18). Детето е оста на българския космос. Работата на децата е все една и съща — те играят. А пасат ли биволиите? Това не е задължително. Ето те ги оставят и бягат при вършачката. И там, където възрастните с труд изкарват хляба си, за тях, за „извергите“ (уви — допуснах русизъм: извергать = отхвърлям от себе си. Българският мироглед дори и на шега не може да осмисля така раждането и неговото изчадие), има забава — те играят със себе си, с природата и с цивилизацията. Така сламата, която от гледна точка на възрастните е фураж и покривка, полза и употребление, за тях е радост, телесна наслада за седалището! „Децата отидоха да се пързаят в сламата, а пък тя беше гладка, суха, същинското лъто, полирана и само да допреш задничето си до нея, почваш да се хлъзгаш, докато тупнеш на земята, а отгоре ти се *изсипе* огромен пласт и те задуши с *дъха си* на жито и на плява. . .“ (с. 19).

Чрез тялото си децата играят с тялото на света, а телата на българските деца имат особено интимни отношения с него, които са се оказали неприлични (а

¹⁷ Голямата погълнатост на българина от земята се изразява и в следния езиков детайл: българинът преди сън казва „*лека нощ*“ — за разлика от по-отвлеченото западноевропейско „добра нощ“ и руското „спокойной ночи“. И тук българинът изтегля напред сензуалистично-телесния критерий за благото — доколкото от всички трапези през денонощието в България най-обилна е „вечерята“, когато претоварват стомаха; затова и преди лягане сякаш правят закланение яденето да се смели леко, да се вдигнат леки пари, да има леки сънища. В Русия казват „приятных снов“: „приятный“ разкрива повече духовно-естетическото ниво на удоволствието. От друга страна, думата „тежки“ се употребява в положителен смисъл — „голям, едър“: „тежки сватби“, „тежки чорбаджии“ — богати сватби, едри чорбаджии.

¹⁸ Това не е грешка вместо „народ“. В своя мироглед всеки народ си е представял себе си не като частен, локален, ограничен, а като всеобщ, обхващащ цялото битие и всички хора. Органичният мироглед е винаги наивен. Народът не си представя как може да се живее, да се яде, да се мисли по друг начин. „Българин“ съвпада с представата му за човека изобщо. Това разбиране идва така още от древността, когато всяко племе е отнасяло понятието „човек“ към своите членове. А двукратите същества край нас — това вече не е човечеството, а природата.

значи и чужди, непонятни) за руския мироглед при превода. Така в оригинала моментът на допира между тялото и сламата е означен не с думата „да седнеш“, а с „и само да допреш задничето си“, т. е. нежно, с умалително-гальовен суфикс, любовно-оухотворено, а не с грубото и бездушно „задник“. И тази дума е съвсем литературна в българския език. Тя фигурира много пъти в новелата, защото българинът много по-телесно, отколкото русинът възприема света, вживява се в онези усещания и онова опознаване на света, което му дава и този достоен участник в неговото съществуване, а не просто една „част от тялото“. А русинът не чувствава света с това място — то е съпроводено само със сферата на отрицателните асоциации. Затова преводачът се старае да избягва думата „задниче“.¹⁹

Между впрочем в превода има още един мъничък, но извънредно показателен детайл: словоредът при характеристиката на сламата. В оригинала е: „тя беше гладка, суха, същинско злато, полирана и само да допреш задничето си...“ (с. 19). На преводача на руски език този словоред на определенията се е сторил не съвсем логичен: „полированная“ той е поставил след „гладкая“ — двете определения характеризират повърхността на сламата и трябва да стоят редом, като уточняващи се едно друго, а при писателя те кой знае защо са разделени с две отвеждащи към други качества определения. Но у писателя такъв словоред има ясен смисъл, защото „полирана“ при него се стреми не назад — към „гладка“, а напред, към съседното „задниче“, и сламата вече е била възприета от страна на „задниче“, а не от общото, независимо определение на качеството ѝ като „гладка, суха“.

Напротив, на българския читател повече би се хвърлила в очи нелепостта на онзи словоред, който се получава в руския превод: „касать „задниче“ о чистое золото...“ Но преводачът е избягнал тази нелепост, отстранявайки „задничето“ — неприлично според нормите на руската стилистика, и заменяйки го с думата „сядеш“ — с абстрактното означаване на положението на тялото, с дума, която не съдържа в себе си телесно усещане (за разлика от „коснеш“). Така че избобява картината на пързалинето на децата по сламата се оказва предадена не на нивото на интимните, телесни усещания, а на по-страничните зрителни възприятия.²⁰

Българските момченца си поиграват с тялото на природата, но не оставят в покой и цивилизацията: започват да притичват назад-напред „под плющиящата трансмисия, но и оттам ги изгониха („Ще падне каишът да ви отреже главите!“) и те се върнаха пак при реката“ (с. 19).

След като се поблъсква насам-натам, ядрото на българския космос се завърща към себе си. Светът се закръгля. Това се вижда и в строежа на фразата. Целият този епизод е изпълнен най-вече с изречения със следната структура: „Мухите, напечени от жегата, почнаха да хапят и биволите²¹ решиха, че е най-добре да навлязат във водата и да издават мухите“ (с. 19). На български език, където няма падежни изменения, началото и краят на изречението са съвсем еднакви: „мухите“.

„Дребни рибки се стрелкаха във водата, няколко попови лъжички се въртяха в една локвичка, сякаш замаяни от нещо си или пък развеселени от локвичката

¹⁹ И накрая — за българското момче е казано: „спусна се бързо и тъй силно тичаше, че голите му петн се удряха чак в задничето“ (с. 43). А в руския превод българското момче се удря вече „по ягодинам“. „В“ и „по“ — същата разлика: вертикала и плоскост в направлението на действието.

²⁰ Замяната на телесното усещане с пространственото разположение виждаме и в следните детайли на превода: българинът изважда рибата „на сухо“ (с. 19), русинът — „на брега“ (с. 11). „Ако се спрат водите и пожарникарите изтеглят с помпа водата, момчето ще остане на сухо“ — така смята българският генерал (с. 35). Та нали изконният български опит счита, че детето ще се окаже „на сухо“ (с. 40).

²¹ Децата биха могли да пасат овце, кози, крави, коне, но биволите, които между впрочем са толкова обикновено явление в България, пренасят нашето световъзприемане в древността, в извечността, в извънвременното състояние на света.

Един *пѣдпѣдѣкъ* викна нещо от ливадите и момчето изви глава, за да види кой вика, но като разбра, че е *пѣдпѣдѣкът*, пак се загледа в реката“ (с. 20).

Приведените изречения имат поясна структура. Авторът не заменя предметите с местоимения, макар че това е възможно, а ги повтаря без промяна — само с тази разлика, че веднъж те фигурират като извършители, а друг път — като обекти на действието. Мухите при първото споменаване са палачи, при второто — жертви. Тази свързаност на двата края, затвореността и насочеността на света навътре към самия себе си, неговата близка и осезаема завършеност е в духа, по-точно е самият „дух“ на българския космос.

Макар че тук това е подчертано и чрез съзнателната стилистична насоченост на писателя. Тук той си е у дома — тече вътрешнобългарският живот. (Срв. също и сюжетните подстъпи към него — диалога на погледите между генерала и момчето: „Детето гледаше генерала с изплашените си очи. Генералът гледаше детето със строгостта на един генерал, чиято армия е спряна“ (с. 18.). (Ето го същото онова сключване на световното пространство, както когато юнакът у Ботев и слънцето се гледат един друг.) Описвайки света на железницата, писателят се стреми да изправи живеещия в съзнанието му кръг: неговата непрекъснатост като че ли заменя прекъснатостта на цифрите, техническите термини, точките и тиретата. Напротив, при описанието на реката фразата му става донякъде аморфна, разтеглена и многословна, като се приближава до стила на руската класика, например до Гогол и Толстой, сякаш се стреми да се разшири и да побере в себе си безкрайността на естествено-природното битие.

Децата играят и в играта не нарочно се натъкват на съединителните точки, на пролуките в мирозданието, където ги завлича просто игровата любознателност. Както по-рано хората от влака се натъкнаха в нарушение на разписанието, на нахлуване на мистични сили, като че ли на слизване на марсианци на земята, така сега и те, тези три момченца, подобно на първите хора на една непозната планета обикалят, гледат и опитват със собствените си тела нейните чудеса, непонятните съоръжения: „Другото лежеше като жабче, поклащайки крачетата си, за да не потъне, и се доближи до стената на моста, за да провери и то. Тъй както си се люлееше, опипа с ръце каменните блокове — огромни каменни блокове и бетонени пояси, зеления сали и хлъзгави. . .“ (с. 20). Между моста и реката момчетата ловят риба, а тя, кой знае защо, най-много се трупа в един процепа на моста. Именно там момчето промушва ръката си — като в дупка, в пролука към другия свят, извън сключения кръг на българския космос, както птичето пробива черупката на яйцето с клюна си — и изведнъж — хлоп! То е раздразнило и разтревожило висшите сили, излязло е извън определените граници²² — и челюстите на моста се сключват. Българското кълбо се закача о грапавините на моста чрез китката на момчешката ръка — и нормалното въртене на затворения български свят също се прекратява, както в началото е прекъснат автоматизмът и механичната инерция на часовниково-навитата цивилизация. Видяхме как реагира на това автоматиката на хората. Нека видим как реагира организъмът на естествено общо съществуване.

И така пред нас е завръзката. Равновесието на света е нарушено и нещо ще се случи. Но българската пословица казва: „Да би мирно седяло, не би чудо видяло.“ И българският живот, мисъл и словесност, остро усещайки ограничеността, определеността на своя свят,²³ през цялото време опитват и внимателно прове-

²² Същата ситуация се получава, когато поробеният българин, чийто жизнен кръг е очертан от Вазов като веселие на бита, изведнъж пробива купола и нахлува в политиката, която е монопол на турците.

²³ Усещането е чуждо за руското световъзприемане, което вижда своя свят като неограничен от нищо, отдалечаващ се към безкрайността.

рват себе си и окръжението си (а в такъв вариант за тях се проявява безкрайността на битието): първо, в онези пролуки, съединения и грапавини, които се образуват в българското кълбо веднага щом то се опита да се разшири и да излезе извън границите си; второ, в онези препятствия, на които се натъква окръжението при проникването в българския свят. По-горе вече се каза за това съединение като за точката, от която българската литература обглежда света. Върху него е построен и сюжетът в новелата на Радичков; то се открива и в типичната структура на българското изказване, което може да се наблюдава тук многократно: „Вършачката също бе национализирана, марка „Николай Фехер“, но селяните ѝ викаха „феферка“ и знаеха, че прави хубава, ситна конска слама. . .“

Един чифт волове изтегляше натрупаните купни с дълги въжета, които преминаваха през голямата купа, чак от другия край. . . Купата растеше като египетска пирамида“ (с. 19).

Виждате как се зацепват и непрестанно пресрещат един друг общият, независим от България модел („вършачката беше еди-каква си“, „египетска пирамида“) и домашният български поглед. Такова е кръвообращението на изказването, типично за българската литература.

Цялото последвало движение на сюжета се състои в опита на хората да запушат този пробив в свръхчовешкото и свръхестественото (от гледна точка на закръгления български космос), неговото все по-голямо разширяване и обявяването на мирните домашни българи с полъха и студа на безкрайността. И все пак — за да не се плашат — ще възтържествува измерението на българското човечество „в това нежежено пладне на света“ (с. 44): „Танковете вървяха на юг, все на юг и натам гледаха дулата им, взирайки се в пространството. Съдбата на пространството не беше в опасност. . . , но машините продължаваха своя ход. . . сред това горецо пладне, в това нажежено пладне на света“ (с. 44). Така международната идея за мира и образът на безкрайния простор са просмукани и закръглени по български. След като се е поизмъчил и поокъсал, но затова пък е извил новите си възможности и се е разширил, българският свят отново успокоено ще се свие.

Но засега той отива към мъката и разширението. Към пролуката в световното пространство, където се е провряла ръката на момчето, първи се стичат селяните: неговите роднини и земляци. „Тогава всички се втурнаха към реката, както си бяха с вилите, един викаше: „Кука, кука вземете!“ — а друг събираше тичешком въже“ (с. 24).

Като че ли първобитни хора с вили, въжета и куки, с каквито от памтивека са ходели на лов за мамонти, обединявайки се в просто сдружение, целият народ, съединявайки кооперацията и задругата, са тръгнали да запушат пролуката в небето, дупката на другия свят.

„Техните сечива и оръдия бяха по-близо до земята и бяха по-пригодни за работа със земята“ (с. 36). Те се наричат „селяни“ — значи онези, които са седнали върху земята, пуснали са в нея корени, изправили са се като стълбове и са тръгнали към вертикалата — надолу и нагоре. И в този смисъл е показателен руският превод. Вместо „селяните и селянките“ той предава „мъжете и жените“. И това е логично. Да се каже „крестъане и крестъанки“ — тогава за руското съзнание е естествено да се запита: какви „крестъане“ са те — те сега са, както се казва у нас, „колхозники“, имат колхоз; е, кажете например „грузе-ники поляй!“

И действително тук се оказва, че при названието на земеделеца руският език е прекалено идеологичен: изхожда не от земята, а от надземното повече от чисто обществения начин за свързване на хората. „Крестъанни“ идва от „крест“. Следователно земеделецът, който вече не е християнин, трябва да се нарича друго-яче — „колхозник“ или иначе. Наистина в руския език съществуват и думите

„земледелец“ и „поселянин“²⁴, но те имат тясна сфера, което също означава, че да обработваш земята или да се намираш върху нея не е толкова важен и всеобщ признак за човека, както да бъдеш или да не бъдеш християнин. Т. е. духовно-идеологическото мислене и категории пронизват дълбоко руския език, навлезли са в корена му, в тялото на предметите и съществата. Българският запазва в по-голяма степен естествено-природното ниво, по-силно е пронизан от вертикалните земни привличания, а духовно-идеологическото ниво витае някъде много далече, високо — във всеки случай, над онзи купол, над покрива на българския живот, който познаваме по очертанието на Иван Вазов.

След селяните към мястото на произшествието се стичат пасажерите от влака, 500 души (*пасажерите* са онези, които също са *седнали*, но вече в машината на цивилизацията).

Ако селяните от хармана, от едно село са като рода, то сега вече цялото племе се е събрало заедно за свещенодействие. И какво могат да направят те? Да стоварят Пелион върху Оса, да построят Вавилонската кула:

„Селяните от хармана носеха големи камъни, за да ги натрупат върху дъното, та да може момчето да стъпи върху тях. Един мъж го крепеше на ръце във водата, а другите мъкнеха големите камъни и ги трупяха под краката.

Пътниците от влака също почнаха да носят камъни, някои навлязоха във водата, разпитваха как е станала цялата тази работа (думите влизат в ход, приближава вавилонското смещение на езиците и бъркотията и обезсилването на хората от изобилието на различни обяснения и гледни точки — Г. Г.) и успокояваха, че ей сега ще се нареди всичко, ще измъкнат ръката на момчето и няма нищо страшно (чувате ли различните гласове и езици в тази непряка авторова реч? — Г. Г.), нали детето е живо. . .

И така повече от петстотин човека, пасажери от цял един влак, стояха струпани под моста, върху моста и от двете страни на реката, без да могат да направят нищо, за да извадят момчето от водата. То стоеше посянияло, до гуша във водата и гледаше изплашено тази огромна тълпа, задръстила бреговете и моста“ (с. 27).

Сякаш се извършва ново кръщение. И наистина — пред нас преминава като че ли панорамата на цивилизацията в нейното историческо изкачване нагоре. След роднините и земляците (патриархалната община, задругата), след племенната маса — народа, към пътя на спасението се отправя пожарната кола, представляваща вече обществото, основано на машинното производство с развито разделение на труда. И накрая — армията, представителка на държавата. Изпъква цялата структура на съвременното общество, навивайки се в концентрични кръгове около детското телце. При това всеки слой се включва в работата с присъщото му отношение към света и разбиране за начина. Момчето извиква селяните, като им обяснява с вик и плач, със заплиташ се език, но с думи, с живи думи. Влака спиращ вече с *у-слов-ен* сигнал, с ясен жест: размахвайки червената фланелка на пръчката с рибките (дори флагът тук е по български придобил домашна и телесна форма). Пожарната кола извикват с абстрактен, свръхусловен звук и тя разговаря чрез свистене. Накрая армията, държавата, обхождайки своите владения, сама вижда безредието: „Какво има, граждани? Не се трупайте, разотивайте се!“

Паралелно се променя и религията, т. е. връзката,²⁵ типът духовни отношения между детето и окръжаващото го човечество, между индивида и обществото.

„Затънал чак до мишниците във водата, до него стоеше селянинът от хармана; той го крепеше на повърхността на реката, подложил двете си ръце под

²⁴ „Поселянин“ идва от думата „посидеть“ — т. е. да се настаниш временно, а не завинаги на определена земя. И самата дума е локална — от литературния жаргон на XVIII в.

²⁵ „Религия“ (re-ligia) — латинска дума, означаваща буквално „връзка“, „присъединяване“.

гърдите му, макар че бяха натрупали камъните. И за да не бъде тъжно на момчето и да не мисли за своя *страх*, селянинът се мъчеше да говори с него. *Нямаше значение какво ще говори, беше важно само да се говори*, да се говори всичко, каквото дойде на ум, *само да не се мълчи*; за един миг да не се мълчи, защото детето веднага *ще се разплаче*.

А тогава и селянинът можеше да се разплаче и току-виж, *че всички са почнали да плачат*. Най-много жените, разбира се, на тях работата им *е да плачат*“ (с. 27).

И така, когато от отвореното световно пространство през пролуката в моста в света на хората нахлува *страхът* („*Страхът си е страх дори когато има и хора*“ — с. 27), патриархалното общо съществуване може да предложи на своя член пряка връзка, поддръжка в буквалния смисъл на думата, чрез тялото, да омагьоса страха чрез словото, да запуши с него дупката в пустотата, да изрази любовта и състраданието също явно и звучно — чрез плача. Този жизнен кръг е телесен, осезаем и обозрим, той е още близкото действие на човешките взаимоотношения. И в същност той е основният и стабилният в българския живот и до днес моделира възгледите на хората за света. Както пише Вазов, като не са имали възможност през робството да достигнат до обществената надстройка, българите по-плътнио са се разпрострели по земята, прилепнали са към нея и по-тясно — тяло до тяло — са се притискали един о друг, защото всички са били принудени да живеят на един етаж, не по-висок от ръста на човешкото тяло (казано, разбира се, фигуративно). Затова цяла България се оказва покрита с плътната мрежа на роднинството (силно разклонена у българите) и „землячеството“ на събраните хора. Тук буквално всеки на всекиго е родственик или земляк. И по-късно, когато в България като самостоятелна държава започва да израства собствена надстройка и хората започват да отиват нагоре и настрани — като началници, учени, капиталисти и т. н., и да се намират в по-сложни и опосредствувани връзки един с друг, — отчуждението въпреки всичко не може да се отрази силно, за да прекъсне здравето и живота вълчение към патриархалността: затова липсват дистанцията, просторът, за да се получи голямо отдалечаване. Та нали е все едно: колкото и голям началник да си, ти си от селото или градчето, откъдето е моят род, и там те познават издъно: и всичко, което правиш, и това, как живееш — веднага става достойние на всички чрез словото — дори не чрез слуховите (това е категория за по-„мистичните“ и по-сложно устроени страни), а чрез сплетните — макар и преувеличени, но в главни линии достоверни. Така че и държавният живот не е могъл да придобие онзи пиетет на секретността, на тайната, който е имал той например в Русия („Бог високо, цар далеко“). В България той е сякаш близо, много близо.

Оттук идва, от друга страна, онази надменност и напрегнато високомерие, обидчивостта, изискването за външно почитане, за запазване на границите, което отличават българите, малко издигнали се нагоре по стълбицата. И това е естествено. Английският аристократ или руският дворянин е издигнат и отдалечен от народа с верига от поколения, това усещане му е в кръвта и затова той се държи несприуудено просто. А издигнатият на отговорна работа българин трябва сам, лично да поддържа у себе си онова напрежение на установяващото се за първи път в страната отчуждение и да не си позволява да се обърка като бай Васил като банков управител. Явно е, че му се налага да се гордее — защото наоколо, в другите страни, вече съществува такова развито в големи мащаби отчуждение, но там то се е установило от векове и поколения, а тук само той трябва да установи тази дистанция. Но все пак той си остава бай Васил. Както и да се гордее, никъде не може да се дене от това домашно усещане за другите. И когато в България се установява култът към личността, той придобива особено забавна форма, тъй като за него и за бюрократията в България няма органична почва.

Едноетажната плътност на хората, личният характер на обществените отношения поражда и личния характер на идеите и литературата. Идеята веднага се слива с човека, който я проповядва, и за българина не е лесно да си я представи само за себе си, отвлечено. Идеята не е просто „теория на отражението“, а „бачо Тодор (Павлов) казва. . .“ Затова полемиката, идейният спор в българския печат имат характера на борба между личностите за място под слънцето. Отричането на идеята веднага се превръща в оскърбление на личността, която я проповядва. Затова един русин, прекарал известно време в България веднага след Освобождението от 1878 г., се отзовава така за българските вестници:

„За българите досега програма (на вестника — И. Ц.) значеше: X е вагабонтин, свиня, недоук; Y е бабаитин, побойник; Z е магаре. . .“²⁶

Ако се вслушате в обикновен български разговор или разказ за каквото и да е, ще ви оглуши изобилието от имена и от роднински отношения: кой на кого какъв се пада и на кого (а другият също се пада някакъв на някого) какво е казал. А тъй като изказването също ще бъде за работа или за мисъл, свързана с лицата, то нерядко се случва така, че вие постепенно изгубвате нишката на мисълта (аз нееднократно преживях такова усещане) и вместо същността на мисълта или работата виждате в разговора или съобщението море от глави — и нищо не разбирате. В България за мисленето е трудно да бъде отвлечено. В Русия например се интересуват какво се говори (сякаш само за себе си, безлично). В България — кой какво говори.²⁷

Преведе от руски: Ралица Маркова

²⁶ Цитирано по Иван Цветков. За националното своеобразие на литературния процес. — Пламък, 1965, кн. 6, с. 114.

²⁷ Това, разбира се, не е само българска черта, а особеност на логиката в по-тесен кръг. В романа на Алехо Карпентер „Загубените следи“ се разказва за преврата в една латиноамериканска държава: „Тогаваш се опитах да разбера целите, стремленията на борещите се групи, но не ми стана по-ясно. Когато решавах, че става дума за борба на социалисти срещу консерватори или радикали, на комунисти срещу католици, играта се объркваше, позициите се разместваха и отново се изтъкваха имена, сякаш събитията бяха по-скоро въпрос за личности, отколкото въпрос на партии“ (Алехо Карпентер. Загубените следи. С., 1966, с. 51).